

nsambu ya bantu ke kibese kiji na mwingilo mukumona amba ma sawakya abena kutambula kabiji mingilo ya kino kibese yatanchikwa mu section 5 wa muzhilo wa kuyuka nangwa kutambula ma sawakya wa Act No. 24 wa mu mwaka wa 2023 nobe bino:

5. mingilo ya kino kibese ke:

- kumvwa ne kumona ma appeal mukumona pa mitanchi ya kupana ma sawakya.
 - kukwasha bakeba kutambula ano ma sawakya pa mitanchi ya bingila ne kulamwa kwa ano ma sawakya ku bonka bano bantu babena kwiatambula.
 - kwijijila pamo na kipamo kitala pa kusampanya byaambo, bafwainwa kulenga, kutundaika ne kwikala na mitanchi ya kufunjisha bena kengi pa lusa lwa kutambula ma sawakya.
 - kulenga ne kutendeka kulenga mitanchi ya kufunjisha batambula ma sawakya pa lusa lwa kutambula ma sawakya ne mumena wa uno mutanchi mu mizhilo ya kino kibese.
 - Mukwipuzha kipamo kitala pa kusampanya byaambo, kwafwainwa kwikala kupanwa bintu byafwainwa kuba batambula ma sawakya
 - kupanwa miyanchi yakutambula ma sawakya ku Kilolo utala pa kipamo kisampanya byaambo pa mitanchi yalamata pa utambula ma sawakya.
 - kupana mikambizho ku bantu balama ma sawakya pa kimye ne pa kimye mukukeba kulondela mizhilo ne:
 - kwijila mingilo ikwabo yafwainwa kwijila kino kibese mukulondela mizhilo ne bintutu bikwabo byanembwa mu mizhilo.
- Inge mukeba kuyuka byavula pa mingilo ya Kibese kitala pa nsambu ya bantu, mwakonsha kwitupempula pa ano ma ofweshi:

OFWESHI MUKATAMPE

MITANCHI YA KUTUMINA KU OFWESHI MUKATAMPE KE INO:

Ba Director General

Human Rights Commission

Pa House Stand No. 36871

Mu mukwakwa wa Independence Avenue

P.O Box 33812, Lusaka

Tel: +260-211-251327/251357

Tumai kyatutu pa: 8181

WhatsApp: +260 954 443 010

Email: infi@hrc.org.zm

Email: complaints@hrc.org.zm

MA OFWESHI AMU BIBUNJI

Human Rights Commission

Central Province office

Plot No. 6 Marshal Avenue

Pabwipi na Zamtel Post Office

Nambla ya kutuma: +260 957 445 833

KABWE

Human Rights Commission

Copperbelt Province Office

Plot No. 88189 Moffat Road

P.O Box 240528 Ndola

Tumai pa: +260 954 170 753 nangwa +260 970 520 355

NDOLA

Human Rights Commission

Eastern Province Office

Plot No. 916 Anoya Zulu Road

P.O Box; 510496 Chipata

Tumai pa: +260 954 170 743 nangwa pa +260 970 520 352

CHIPATA

Human Rights Commission

Luapula Province Office

NAPSA Building mu mukwakwa wa Chitimukulu

Tumai pa: +260 970 520 356 nangwa pa +260 958 122 370

MANSA

Human Rights Commission

Muchinga Province Office

Plot No. 1588 Mayadi Compound

Mu mukwakwa wa Lubwa

Tumai pa: +260 970 520 358

CHINSALI

Human Rights Commission

Southern Province Office

House No. 1861/1 Muchinga Road Livingstone

P.O Box: 60935 Livingstone

LIVINGSTONE

Human Rights Commission

Northern Province Office

Plot No. 696 Lunzua Road Kasama

Tumai pa: +260 954 170 760 nangwa +260 957 446 032

KASAMA

Human Rights Commission

North-Western Province Office

Room No. 134 NAPSA Building Solwezi

Tumai pa: +260 764 353 519

SOLWEZI

Human Rights Commission

Western Province Office

Plot No. 164 Senanga Road Mongu

P.O Box: 910447 Mongu

Tumai pa: +260 958 122 374

MONGU

MISABILO YA KWIJIZHANG'ENYAPO

Tumai kyatutu pa: 8181

WhatsApp: 0954 44 30 10

Email: complaints@hrc.org.zm

Website: www.hrc.org.zm

MISABILO YA SOCIAL MEDIA

Facebook: Human Rights Commission Zambia

Instagram: [@hrc.zambia](https://www.instagram.com/hrc.zambia)

LinkedIn: Human Rights Commission-Zambia

X: [@hrc_zambia](https://twitter.com/hrc_zambia)

YouTube: Human Rights Commission Zambia

Kaonde

KIBESE KITALA PA NSAMBU YA BANTU

BYALAMATA PA KIJE KITALA PANSAMBU YA BANTU MU ZAMBIA

www.hrc.org.zm

BYALAMATA PA KIBESSES KYA NSAMBU YA BANTU MU ZAMBIA

Kibese kitala pa nsambu kya Human Rights Commission ke kibese kyabikwa kutala pa nsambu kiji mu mizhilo ya kyalo ya Article 230(1) Amendment Act No.2 ya mu mwaka wa 2016 na muzhilo wa kutundaika ne kukikizha nsambu ya bantu.

Mukunungapo pa mizhilo ya kyalo, mingilo ya kino kibese yabikwa mukulondela ino mizhilo ya munzubo ya mizhilo:

- Nsambu ya bantu ya Act No. 4 yamu mwaka wa 2024 ne;
- Kwikala na jshinda ja kutambwilamo ma sawakya ya Act No.24 ya mu mwaka wa 2023.

Kabiji kunungapo, kubiwako kwa kino kibese ne mingilo yakyo itundaikwa na UN General Assembly Resolution 48/134 ya mu ng’ondo wa December pa 20 mu mwaka wa 1993 ayo yayukanyikwa amba The Paris Principles.

Iyapewa kayukilo ka ‘A’ status mu mitanchi ya UN na mambo akuba amba kubikwako ne mingilo ya kino kibese yaila mumo na muzhilo wa UN Paris Principles

Akino kibese ke membala wa bije bitala pa nsambu ya bantu nobe Network of African National Human Rights Institutions (NANHRI) kabiji ne kije kya Global Alliance of Human Rights Institutions (GANHIR)

KISHINA

Akino kibese kyaimana pa kutundaika ne kukikizha nasambu ya bantu apa kabiji ne kukasuluka kwa muntu uji yense mu Zambia, kupichila mu kwambilako ne kulondalonda byubilo bibena kunyanta nsambu, kabiji ne kupesapesa inge mizhilo ya nsambu ya bantu ibena kulondelwa.

SAWAKYA WA KIMONWA

Kimonwa kya kino kibese ke kwikala na mpunzha ikinjika ne kulamawizha nsambu ya muntu uji yense muno mu Zambia.

SAWAKYA WA BUWAME

Paimana kino kibese ke kumona amba kyaingijila bantu bonse kwakubula misalululo, kwingila na bukishinka, kwingila pa luntunanwa kabiji kulondela mizhilo saka kibena kutala pa kukasuluka kwa muntu uji yense kimye kya kwingila mingilo yakyo.

KUTONGOLWA KWA KABUNGWE KA MAKOMISHONA

Akino kibese kyafwainwa kwikala na bano bantu bakwikitangijila:

- a) Wakumupando
- b) Kasung’ami ku wakumupando
- c) Ne bamembala bakwabo babula kukila pa batanu 5.

Bano ba membala batanu bakepewa ino mingilo na bandamakyalo panyuma yakufwachika nangwa kuswisha kupichila munzubo ya mizhilo. Wakumupando ne kasung’ami wangi bafwainwa kwikala bantu bafikilamo kwingila ino mingilo kabiji bakingilapo kala ino mingilo mu ma ofweshi apeulu. Inge kwingila kwabo kwapewa lusa, bano bambela mingilo yabo ke ya kimye kicheche.

KIPAMO

Ajino jibumba jikatangijilwanga na Director General kabiji mukatanwa bino bibese:

BIBESE

- Kibese kya kwijizhang’anya ne kulondalonda
- Kibese kya kwijizhang’anya ne mizhilo
- Kibese kya kufunda ne kwimenako bantu
- Kibese kya kupesapesa ne kunengezha
- Kibese kya ba mingilo ne ng’ingijilo

BIBESE

- Kibese kya kutala oa mali
- Kibese kya kupota bipe ne bintutu bikwabo.
- Kibese kya kumona bibena kwingila mali
- Kibese kya kwambilako

KWIIMENA KWA KABUNGWE

Akino kibese kechi mu kwingila mingilo yakyo, kikengila kwakubula muntu uji yense nangwa kibese kiji kyonse kutwelamo mu mungilo yakyo.

MWINGILO WA KIBESE

Article 230 (3) wa mizhilo ya kyalo kya Zambia yalumbulula mwafwainwa kwingijila kino kibese kya nsambu ya bantu nobe bino:

- a) Kulondalonda ne kuloba byokyamona pa nsambu ne kukasuluka kwa bantu.
- b) Kwingila mujishinda jafikilamo ne kukikizha inge nsambu nagwa kukasuluka kwa muntu kwanyanchijilwa
- c) Kwesekesha na ngovu kupwisha kubula kumvwang’ana kupichila mukwisamba ne kupwishang’anya
- d) Kupesapesa byonse byalamata pa nsambu ne kukasuluka kwa bantu
- e) Kufunjisha pa nsambu ne kukasuluka kwa bantu
- f) Kabiji ne kwingila mingilo yalamata pa mingilo yafwainwa kwingijiwa.

MINGILO YA KABUNGWE

Mingilo ikwabo yafwainwa kwingila kino kibese iji mu Section 6 ya kibese kya nsambu ya bantu mu Act No.4 ya mu mwaka wa 2024 nobe bino:

Kulondela na mizhilo ya kyalo kya Zambia, akino kibese kyafwainwa kwngila ino mingilo.

- (a) Kulondalonda kulalwa kwa mizhilo ya nsambu ya bantu.
- (b) Kupesapesa pa byamweka pa nsambu ne kukasuluka mu kyalo ne kunengezha byafuma mukupesapesa.
- (c) Kubula bantu pa nsambu ne kukasuluka kwa bantu mu kyalo.
- (d) Kupempula tuleya, mapunzha pa kupimpwila ndangulukilo ya bana babacheche ne ma mapunzha akwabo mukumona bantu baji mu ano mapunzha

byobabena kulamwa kubikapotu ne mapunzha akwabo alamata ku nsambu ne kukasuluka kwa bantu apa kabiji ne kutana mashinda akupwishishamo makatzho ajipo.

- (e) Kwingijila pamo na bibese bikwabo bitundaika nasambu ne kukasuluka kwa bantu mukulenga mizhilo apa kabiji ne ndonda mwakutajila pa makatazho alamata ku nsambu ne kukasuluka kwa bantu.
 - (f) Kukwatankana na kibese bikwabo ne tubungwe tutala pa kukikizha nsambu ne kukasuluka kwa bantu mukachi ka kyalo ne byalo bikwabo.
 - (g)Kukeba mashinda akupana bukwasho ne kwakuya bantu apa kabiji ne kwingijila pamo na tubungwe tukwabo batumpa mu kulama nsambu ya bantu mukumona kwaikala kwingila bulongo kimye kyakutala pa nsambu ya bantu;
 - (h) kunengezha ma sawakya eimena alamata pa nsambu ne kukasuluka kwa bantu.
 - (i) Kupana bukwasho pa munema wa mizhilo ne kwingila mukukikizha nsambu ne kukasuluka kwa bantu mu kyalo.
 - (j) kwingijila pamo na bibese bya lufunjisho lwa peulu ne bibese bikwabo mukulenga mitanchi ifunjisha ne kupesapesa byalamata pa nsambu ya bantu
 - (k) Kutuma sawakya ku kipamo kyafikilamo mukupituluka mu nsambu ne kukasuluka kwa bantu mu byalo bingi
 - (l) Kupesapesa bulunda bwa kafulumende na byalo bingi mukurundaika nsambu ya bantu.
 - (2) akino kibese kyakonsha kwingila ne mingilo ikwabo nobe
- Kutambula sawakya yekyamona amba wanema ku bibese bitala pa nsambu.
- (a) Kwipuzha tubungwe tukwabo nangwa kwikala na misambo yakusuntula ng’ingijilo ya kibese mukulondela mizhilo ne:
 - (b) Kutambula sawakya wanembwa nangwa wakwambatu pa kanwa kufuma ku bantu nangwa tubungwe pa mwafwainwa kwingijila kino kibsdese
- ### NGOVU NE KUPESAPESA MWAKUTWELELA
- Mu section 17 wa kibese kya nsambu ya bantu, mutanchi wa kupesapesa ne kwinembesha uji bino:
17. (1) wamingilo wafikilamo utala pa kukikizha nsambu ya bantu ne kukasuluka kwa bantu pa kimye kiji kyonse kwakubula kuyyukisha kabiji na kyete kya kupeselapesela, wakonsha kutwela pa mpuzha iji yonse apo poamona amba pakebewa kwingijishiwa kubilapo byubilo byabula kufwainwa bya kulalal muzhilo wa kukikizha nasambu ya bantu ne kupikita ino mpunzha.
- (b) Kupikita muntu uji yense uji paino mpunzha inge wamingilo utala pa kukikizha nsambu ya bantu waamona amba muntu uji na bipepala bikebewa kwi bilondalonda kabiji wafwinwa kupikichiwa na f
 - (c) Kulenga bipepala nangwa mabuku aji pa yoyo mpunzha afwainwa kulondwalondwa ne
 - (d) Kwipuzha inge kyakuba amba mizhilo yakukikizha nsambu ne kukasuluka kwa bantu yalalwa.

(2) Kije kya mambo kyakonsha kupana kyete kyakupita ku wamingilo wafikilamo inge kyanembwa na yenka uno wa mwingilo nangwa inge kibena kumweka kufuma mu kunembwa kabiji kyapanwa nauno wa mwingilo wafikilamo waimana pa bukishinka ne kuswisha kuba amba kyakine mizhilo itala pa nsambu ne kukasuluka kwa bantu yalalwa.

(3) Wa mwingilo utala pa kukikizha nsambu ne kukasuluka kwa bantu wakonsha kwingijisha ngovu yoapewa saka akyangye kutwela nangwa kupikita mpunzha, wafwainwa kumona amba baji pa yoyo

mpunzha nangwa muntu uji pa yoyo mpunzha ye mwine kabiji poaji.

(4) Wa mwingilo waswishiwa ufumya bipe biji byonse pa mpunzha wafwainwa:

- (a) Kupana kipepala kya swisha amba kuji bipe byo bafumya pa yoyo mpunzha ku mwine mwina mpunzha.
- (b) Kubwezha kiji kyonse kyafuma pa yoyo mpunzha inge kyaingila mkwingilo ye kyafwainwa kwingila.

NGOVU YAKULONDALONDA

Mu section 18 mu kibese kya nsambu ya bantu yafwainwa kulondela bino kimye kya kulondalonda kulalwa kwa mizhilo;

18. (1) kibese kya nsambu ya bantu kikalondalonda byubilo byakulalal mizhilo ya nsambu ya bantu

- (a) kwingijsha mashinda akino kibese nobe;
- (b) kutambwila kwijizhanya kufuma;
- (i) Muntu nsambu yanji yalalwa kabiji kwiimenako aye mwine;
- (ii) Kabungwe kabena kwimenako ba membala bako;
- (iii) Muntu nangwa kabungwe kwimenako muntu uji na nsambu yalalwa nangwa;
- (iv) Muntu waimenako jibumba nangwa bantutu.

(2) akino kibese kikalondalonda kulondela na muzhilo wa subsection (1) kabiji kikekala na ngovu ya;

Kwita Balala mizhilo abo bafwainwa kutanwa ku mambo ne kumwekanyika ku kibese kya nsambu ya bantu ne kumweshi bipepala bya kumweshi amba kibese kya nsambu ya bantu kyalondelelondede kulalwa kwa mizhilo;

(a) Kwipuzha muntu mepuzho alamata pa muzhilo walalwa kimye kya kumwekanyika ku kibese kya nsambu ya bantu; ne

(b) Kukeba amba muntu asolole sawakya yeayuka wakonsha kukwasha kibese kya nsambu ya bantu kulondalonda mizhilo yalalwa

(3)kamonyi uketwa kulondela muzhilo kabiji ukapeswapeswa ne kuswa kulumbulula bishinka.

Kibese kitala pa nsambu ya bantu ne mingilo yakyo mu kupana ma sawakya

Kulubaji lwa kutambula ma sawakya, kibese kitala pa